

Арк. 7 – 301. Таблиці.

308 арк. Папір: 195 x 160. Філіграні: літера *R* на щиті – схожі у Бріке, № 8978 – 1588 – 1594 рр.; птах – Бріке, № 12200 – 1576–1586 рр. Скоропис різних рук. Атрамент темно-брунатний. Таблиці друковані (165 x 107).

Оправу обірвано, залишки пергаментного корінця.

З бібліотеки Київського університету св. Володимира (збірка Яблоновського № 1425 – 1421).

Старі шифри і штампи: *Coll. Jabl. 1615 -1621; № 78; штампи ВБУ.*

ПРОБЛЕМИ АВТОМАТИЗАЦІЇ ТА СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВИХ СИСТЕМ

Л.А.Дубровіна

доктор історичних наук

ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України

м. Київ

“АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНІКА”: ДО ПРОБЛЕМИ ОБ’ЄКТА АРХЕОГРАФІЧНОГО ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО ОПИСУ В СИСТЕМІ НАІС

Комплексна програма залучення до наукового обігу архівної інформації під назвою “Архівна та рукописна Україніка” була створена за ініціативою Інституту української археографії НАН України, Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України та Головного архівного управління України при Кабінеті Міністрів України наприкінці 1991 р. і ухвалена на міжвідомчій науково-методичній нараді. Серед основних її завдань, до яких відносяться виявлення, облік, опис архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України, одним з найголовніших визнане питання про необхідність створення на державному рівні національного комп’ютерного банку даних “Архівна Україніка”¹. За матеріалами Програми розроблено кілька проектів, що були подані на конкурс до Держкомітету з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України. Постановою Комітету від 4 травня 1992 р. за №12 програма “Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації” була затверджена як державна з окремим фінансуванням².

Серед найбільш актуальних проблем розробки системи окреслилася проблема рівня організації архівної інформації для комп’ютерної системи національного масштабу та створення структури й стандарту опису архівних матеріалів для комп’ютерного банку даних. Вона стала центральною в стратегії формування системи національного статусу. Від вирішення цього питання залежить і розробка методичного інструментарію та інформаційно-технологічних процесів, і планування

основних етапів побудови системи, що отримала попередню назву "Національна архівна інформаційна система" (НАІС).

Проблема створення основного замислу та методичного забезпечення реалізації концепції опису тісно пов'язана з вивченням досвіду різних форм організації архівних документів і бібліотечних манускриптів та шляхами організації і репрезентації облікової та науково-довідкової інформації.

Упорядкування та систематизація архівних документів, формування фондів, колекцій, справ та організація інформації на документи у вигляді різних архівних довідників, описів, зведених облікових карток, карткових каталогів, наукових інформаційних видань, оглядів та покажчиків – традиційні види діяльності архівів різних країн, які мають багатоаспектні розробки, що носять інструктивно-нормативний характер стосовно опису, організації та репрезентації документів у науково-довідковому апараті (далі – НДА). За період практичного використання автоматизованих систем архівісти прийшли до висновку про необхідність створення уніфікованих методик опису, форматів, архівних стандартів на описування та облік архівних фондів і документів. Спеціальні наради архівістів різних країн дали змогу розробити узгоджений стратегічний напрям у цій галузі. Так стосовно подокументного рівня опису архівісти взяли за основу вже існуючий міжнародний досвід бібліотек, який відображений у серії видань Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та організацій (IFLA – International Federation of Library Associations and Institutions), а саме систему Міжнародного стандарту на бібліографічний опис (ISBD – International Standard Bibliographic Description) і видання Бібліотеки Конгресу США³. Спеціальні наради архівістів Великобританії, Канади і США висвітлили різні підходи до вирішення питання щодо інших рівнів узагальнення інформації та її організації, наприклад, рівнів фонду, колекції або архівосховища. Основні принципи стандартизації опису все ж були розроблені⁴. Так канадська робоча група запропонувала своїм архівістам стандартизувати опис на рівні фонду; пропозиції були опубліковані⁵. Американські архівісти зорієнтувалися на існуючі бібліографічні стандарти Бібліотеки Конгресу і розробили компромісне рішення з метою подолання протиріччя між структурами та форматами описів різного рівня, а саме стандартизацію шляхом розробки проблеми інформаційного доступу до інформації. Вона була застосована на прикладі AMC MARC-формату, що об'єднує всі рівні організації інформації, і включена до бібліографічної бази даних RLIN та OCLO⁶.

Кожна країна обрала свій шлях, але мета – досягнення стандартизації різних рівнів архівного опису – залишилася спільною. Практично у всіх

країнах архівісти прагнули до того, щоб система упорядкування архівних та рукописних бібліотечних фондів, методичного наукового опису рівня упорядкування і відображення в системі архівних довідників були взаємопов'язаними. Але в різних країнах склалася свої відмінності в структурі організації архівного масиву, методиках та термінології. У той же час вивчення документів свідчить про те, що принципи організації дуже близькі, отже, і подолання протиріч можливе. Усі відмінності можуть бути зведені до трьох загальних рівнів і відображати комунікативний зв'язок: документ – група документів – сховище. Структурування та адміністративно-облікова організація може в різних країнах мати неоднакові форми і перехідні стадії у вигляді способів групування документів у *справи, серії, колекції, фонди, комплекси фондів* тощо.

Питання про стандартизацію архівної дескрипторної практики в Україні набуває актуальності у зв'язку з перспективою створення інформаційної системи. Немає ніякого сумніву в тому, що комп'ютеризація архівної справи може одночасно розвиватися у різних напрямках, передбачаючи різні рівні, форми, шляхи, мету. Про це свідчить розробка локальних баз даних в Україні⁷. Але для Національної системи, що створюється на державному рівні, питання, з чого почати і якими шляхами розвиватися в умовах суттєвого відставання від західних країн, конче принципове. Природно, що вибір напрямку повинен ґрунтуватися на існуючому досвіді України і всього міжнародного співтовариства, а також враховувати фактор часу.

Оскільки основну інформаційну базу НАІС складатимуть документи Національного архівного фонду України і архівних фондів близького зарубіжжя, перш за все, Росії та Беларусі, система упорядкування та наукового опису, що склалася в архівній практиці колишнього СРСР, матиме першочергове значення. Слід підкреслити, що Національний архівний фонд має власну внутрішню структуру, яка історично і логічно пов'язана з диференціацією джерел інформації на документи, справи, фонди, комплекси фондів, тобто окремі інформаційні одиниці.

Основними видами первинного архівного облікового науково-технічного опису в архівній та бібліотечній системах нашої країни є: фонд (облікова картка фонду), справа (опис справи), документ (опис документа). Вони відображають *рівні організації первинної інформації* на документ, справу, фонд у вигляді спеціального опису, що безпосередньо пов'язаний з об'єктом опису. Формально кажучи, ці описи є первинним джерелом для наступного опрацювання та складання так званих позначень опису для довідників більш складного рівня, в яких первинна стаття опису та її позначення у вторинній статті можуть не збігатися.

Система ж науково-довідкового апарату, природно, передбачає багато форм аналітико-синтетичної переробки інформації, організації вторинної інформації та її репрезентації у вигляді архівних довідників: архівні (або інвентарні описи), карткові каталоги, електронні каталоги, путівники, покажчики, огляди та інші форми, які можуть з'явитися в залежності від потреб в інформації, її структури та ін. Але репрезентація інформації має форму та зміст і повинна залежати не від формального типу довідника, а від змістовного наповнення його мети та завдань. Тому в інформаційному комунікативному процесі важливо мати уявлення про спосіб розкриття інформації і форму її презентації. Спосіб розкриття інформації – аналітичний опис документальної інформації вторинного (тобто довідкового рівня), а форма – структура археографічного опису, або його формат, якщо говорити про електронні технології.

Характерними особливостями інформаційного потенціалу Національного архівного фонду є також величезна кількість інформаційних одиниць (на рівні лише справ на сьогодні це вже сотні мільйонів), широкі хронологічні межі (які, до речі, обумовлені наявністю в сховищах України давніх джерел іноземного походження), політематичність інформації (що відображає майже всі сторони суспільного та духовного життя, сфери виробництва), джерельна сталість (що зберігає наукову та практичну цінність інформації історичних, юридичних та інших документальних джерел для багатьох поколінь користувачів). Слід враховувати різноманітність форм документів і способів описування відомостей (управлінська документація, науково-технічна і спеціальна, кінофотофонодокументи, документи особистого походження та ін.), особливості рукописних матеріалів творчого характеру, рукописної книги, образотворчих матеріалів тощо.

Способи репрезентації таких різноманітних відомостей, природно, можуть бути співвіднесені виключно з рівнями організації документальної інформації.

Безумовно, найбільш доцільним є створення інформаційної технології, яка базується на принципах єдиних архівних методик описування різних рівнів та взаємопов'язаної комп'ютерної мережі і передбачає зв'язок усіх універсальних пошукових систем та спеціальних інформаційних баз і банків даних. Технологічно ця проблема на сучасному етапі вирішується досить просто. Проблема уніфікації методичної роботи, навпаки, дуже складна і потребує вирішення ряду принципових питань, пов'язаних, як вже згадувалося, з поняттям “стандартизація”.

Основний шлях роботи над стандартизацією описувань є структурування рівнів організації інформації, яке на практиці існує в

неоформленому, стихійному вигляді в системі сучасних архівних довідників різних країн.

Архівна практика Західної та Східної Європи схожа в принципових моментах з прийнятою в Україні та ближньому зарубіжжі практикою організації та обліку масивів архівних документів за рівнем узагальнення інформації. Відповідно до цих рівнів існує і структурне формування архівного фонду на документи, справи, фонди, архіви. Канадські архівісти також віддають перевагу фондовим принципам організації та обліку документної інформації. В американській практиці організація такої інформації передбачає декілька структурних категорій, які не зовсім збігаються з прийнятими у нас:

1. Звичайний рукопис або документ: manuscript / document.

2. Об'єднання документів за предметним принципом або за функцією, результат діяльності суб'єктів, близький до поняття “архівна справа”: series (file units).

3. Колекція – архівний фонд, сформований за принципом цілеспрямованого збирання за певними ознаками, як правило, пов'язаний з колекційною діяльністю фондоутворювача: collection. (Слід зазначити, що в американській практиці архівні фонди особового походження також сприймаються як колекції).

4. Документальний архівний фонд, пов'язаний з адміністративною діяльністю і функціонуванням установ та корпоративних осіб (archival record, record group).

5. Діловодні архіви державних інституцій: archives⁸.

Усе різноманіття організаційних систем різних країн можна звести до 7 принципових рівнів описування або організації інформації вторинного інформаційного рівня:

1-й – документа (одиниці зберігання) (document / manuscript. // item level);

2-й – справи (filing unit // folder / volume level);

3-й – групи матеріалів у складі фонду (series, subseries, subgroup // series level);

4-й – архівного фондового облікового відокремлення масиву документів, що сформований за принципом походження (fond, collection, archival record // fond level);

5-й – групи архівних фондів або об'єднаного архівного фонду (archival group // collective record group level);

6-й – сховища (repository, archives // repository level);

7-й – групи сховищ та архівів (archives // inter-institutional level)⁹.

Методика розподілу типів довідників, прийнята в *Основних правилах*

работи державних архівів СРСР (М., 1984) (що і донині є головним нормативним документом для України і Росії), на пофондові довідники / міжфондові довідники / загальноархівні / міжархівні не збігається із запропонованим розподілом, оскільки не враховує принципу організації і структури інформації. Пофондовий і міжфондовий довідники можуть включати як пофондовий рівень організації інформації, так і подokumentний. На практиці, природно, головна мета визначала і характер описової статті. Найбільш типовим довідником фондового рівня є звичайний путівник по фондах. У друкованих виданнях предметний або тематичний принцип, як правило, характеризував загальну мету. Рівень узагальнення інформації визначався метою розкриття інформації: або на документному рівні, або на рівні узагальнення фондів, справ, архівосховищ. У системі НДА принципи розкриття інформації також визначалися у залежності від мети службового або наукового характеру.

Тому типи і види довідників, що існують на практиці і відображені в *Основних правилах*, можуть співіснувати в кожному розділі запропонованої структури рівнів.

На 1-му рівні одночасно співіснують карткові каталоги, описи, інвентарні книги, покажчики та каталоги документів, створені з різною метою, – тематичні, хронологічні, предметні тощо, що базуються на принципі *подokumentного опису*.

2-й рівень — те ж саме, що і 1-й, але базується на *описі на рівні справи*.

3-й рівень – огляди матеріалів фондів за принципом їх систематизації, узагальнюючий принцип відображення складу, змісту, кількості матеріалів, путівники тощо.

4-й рівень – історичні довідки, огляди фондів; облікові картки, аркуші фондів.

5-й рівень – покажчики, тематичні путівники.

6-й рівень – путівники по групі фондів з різних архівів (наприклад, фондів особового походження).

7-й рівень – покажчики, путівники, довідники з архівів.

Таке явище — закономірний результат розвитку архівної справи, що є характерним для всіх країн світу. Але сучасні інформаційні потреби суспільства і рівень розвитку суспільного знання вимагають пошуків принципово нових рішень щодо структурування та доступу до інформації. Єдиний шлях, що дозволяє об'єднати різні функції і оперативно маніпулювати інформацією з різною метою, це комп'ютеризація та впровадження нових технологій.

Відомо, що створення окремих пошукових архівних довідників (finding aids) завжди супроводжується розробкою методики, що визначає в

кожному конкретному виданні мету, призначення, характер даних та форму їхньої презентації. На практиці видання архівних довідників за змістом відображають всі ці рівні організації інформації і можуть бути як звужені, так і розширені. Про це яскраво свідчать вищезгадані *Основні правила*: “Архивные справочники создаются на основе описания архивных документов, то есть на основе создания вторичной информации о составе, содержании и адресах (поисковых данных) документов и фондов путем аналитико-синтетической переработки первичной документальной информации. В зависимости от того, какой вид справочника (опись, каталог, путеводитель, указатель, обзор и др.) создается, проводится описание документа (части документа), группы документов, дела, группы дел, фонда (части фонда), группы фондов, фондов архива, фондов группы архивов” [с. 61]. Але існуюча класифікація не може бути прийнята для комп'ютерних систем з чіткою орієнтацією на термінологічний порядок понять та узгодження з типом описової статті. Формально таких типів, що можуть характеризувати узагальнення інформації, всього три: структура подokumentного опису (рівень документа, рукопису, рукописної книги), структура сумарного рівня в межах групи споріднених документів (рівень групи документів, справи, групи справ, серії, фонду, колекції) і структура опису архівосховищ (рівень фондів окремого архівосховища та групи архівосховищ). Усе різноманіття архівної організації може бути зведене до трьох форматів, або до трьох структур комп'ютерної статті. Для створення типових форм описів і формалізації структури, безумовно, потрібна модифікація встановлених форм та методик. Вітчизняний досвід дає змогу зробити це без значних фінансових затрат, але спрямування зусиль архівістів, їх скоординована діяльність і залучення світового досвіду конче необхідні. Принципова домовленість про визначення рівнів описування архівних документів може не лише вдосконалити методики обліку, опису і стандартизувати структуру опису, а й створити чітку класифікацію та методики підготовки архівних довідників різного характеру.

Практика підтвердила необхідність існування довідників за класифікаційним обґрунтуванням рівня організації інформації, і тому можна видавати різні довідники на основі даних НАІС в нових інформаційних технологіях на основі автоматизованого режиму з великою економією фінансових та професійних затрат. Такий підхід найбільш доцільний, оскільки описова стаття та принципи дескриптивної каталогізації НАІС базуються на розкритті *змісту та складу* фонду, колекції, групи документів та передбачають кількісні й пошукові характеристики, що, власне, і потрібне при підготовці будь-якого архівного

довідника. Запропонованим рівням будуть відповідати різні типи і види НДА в залежності від рівня організації інформації, а не від форми. Для цих рівнів у НАІС буде розроблений і стандартизований формат, що дасть змогу готувати практично всі види та типи архівних пошукових видань.

Але початок роботи над створенням уніфікованої системи архівних описувань або поняття “архівний опис” повинен бути чітко обумовлений як найбільш раціональний. З якого ж рівня організації інформації краще почати? Світовий досвід неоднозначно свідчить про те, що необхідно починати від узагальненої до більш деталізованої інформації, тобто від рівня архівосховища до рівня фонду. Рівень архівосховища в інформаційній системі може бути представлений як окремо, так і разом з рівнем опису його структурної частини на рівні фонду або колекції.

Цьому сприяє і те, що в світовій практиці склалися два найбільш типові напрями упорядкування та організації архівних і рукописних фондів, набуті з європейського та американського досвіду. Вони пов’язані з структурними поняттями *fonds d’archives* (від французької —) і *manuscript collection* (або “record group”, “manuscript group” — від північноамериканської практики). Принципи групування матеріалів незалежно від термінів є близькими: за основу вони приймають походження документів. Незважаючи на те, що головним у формуванні архівного масиву документів і в обох напрямках є принцип походження матеріалів, вони деякою мірою відрізняються у трактуванні поняття “походження” і обґрунтуванні об’єднання матеріалів. Тому робота над стандартизацією процесу опису фонду або уніфікацією його структури має принципове значення.

Під усталеним у нашій архівній системі поняттям *документальний фонд* маєтись на увазі облікова та класифікаційна одиниця, сформована відокремлена сукупність документів, що утворилися в результаті діяльності фондоутворювача та історично або логічно пов’язані між собою. До нього входять всі види та типи документів у широкому розумінні слова. В архівній практиці *архівний фонд* є лише частиною документального, він розглядається як споріднена група архівних (на відміну від інших документів) матеріалів, що відображає функції та діяльність об’єкта-фондоутворювача — певної особи або адміністративної установи (яка може бути і окремою, і корпоративною, тобто колективною). Він може бути об’єднаним архівним фондом, архівним фондом особового походження, архівною колекцією. Поняття *колекція* дає більш широкі можливості для групування матеріалів не лише за принципом походження, а й за іншими, суто формальними, принципами: хронологією, предметом, темою тощо¹⁰.

Проблема виникнення і дефініція терміна *походження*, його зміст стосовно природи історично споріднених матеріалів та матеріалів, що були об’єднані штучно за деяким принципом, також потребує окремого розгляду. Відомо, що встановлення походження пов’язане з певною особою, громадською та державною установою чи будь-яким іншим об’єднанням, діяльність якого пов’язана з документальним її оформленням. Складніше, коли діяльність особи або установи пов’язана з колекціонуванням, збиранням фамільних документів та інших матеріалів з будь-якою метою. Ще більші ускладнення існують у випадку з поняттям “об’єднаний архівний фонд”. За визначенням Держстандарту, він може зберігатися у собі як конгломерат архівних фондів двох або більше фондоутворювачів, так і штучно або випадково сформовані комплекси матеріалів, що мають величезну цінність, але розкриваються в НДА та сумарних облікових документах на рівні дуже поверхового огляду. Проблема походження набуває в такому разі неконкретного значення. Принципи організації архівного або рукописного матеріалу та їх опису в довідниках вторинного рівня як окремого фонду значно ускладнюються. Структура, зміст та історія як об’єкти стандартизації цих фондів і колекцій не можуть бути легко уніфіковані.

Ці труднощі пояснюються історією архівної справи і, до деякої міри, відмінностями у бібліотечній та архівній практиці описування і упорядкування фондів. Якщо порівнювати рукописні фонди бібліотек і архівів, то ці відмінності будуть концентруватися навколо профілю і специфічних шляхів комплектування фондів тих чи інших установ, у яких зберігаються рукописні фонди. Так, рукописні книги переважно знаходяться у бібліотеках, які цілеспрямовано збирали їх протягом XIX ст. і до того ж комплектувалися фондами видатних бібліофілів та колекціонерів книг й документів. Рукописні книги ж потребують особливого описування, яке не збігається з описом звичайної (навіть і стародруку) книги, з одного боку, і з описом адміністративного чи особового документа, з другого. Таке розмежування описувань було встановлене археографічною практикою ще на початку XIX ст.

Значно ширше представлені і колекційні фонди бібліотек, систематичне збирання яких почалося з кінця XVIII ст. Рукописні колекції в бібліотеці, як правило, бувають трьох типів:

— Колекційні зібрання окремих осіб, що протягом життя послідовно збирали рукописи. Такі колекційні зібрання бувають досить різноманітними. Як правило, колекціонери збирали або тематичні документи, або автографи видатних діячів, або рукописну давнину взагалі. Тематичні колекції були присвячені збиранню рукописних пам’яток історії,

мистецтва, літератури, науки. Вони могли бути вузько професійними (наприклад, акти польських єпископів, земельні документи Серпуховського повіту, українські народні пісні, документи з історії зброї та багато ін.) і набагато ширшими (колекція документів з історії України XVI-XVIII ст., матеріали з історії російської літератури XV-XIX ст., колекція рукописних книг XV-XVIII ст.). Найбільша синкретичність характерна для збирання давнини взагалі – у цьому випадку склад і зміст матеріалу не відігравав значної ролі. Головним критерієм була унікальність та рідкісність матеріалів.

– Колекційні зібрання наукових, культурно-просвітницьких та громадських установ, учбових закладів і товариств. Такі фонди концентрували рукописні матеріали, як правило, за предметно-тематичним принципом, який так чи інакше стосувався даної установи чи товариства. Типовими є наукові, просвітницькі або професійні товариства любителів давнього письменства, мови, музики, мистецтва, природничі, акціонерні тощо. Просвітницькі установи, переважно, були більш різноманітні за змістом і складом, ніж професійні.

– Колекційні фонди, що були сформовані за бібліотечними формальними принципами, а саме: мовою, типом, хронологією та ін. (для прикладу можна назвати колекції слов'янських, грецьких, латинських рукописних книг, пергаментних рукописів та рукописної книги XV ст. тощо).

Архіви комплектувалися переважно матеріалами, що висвітлюють адміністративну або професійну діяльність особи чи організації, пов'язаних, насамперед, із державними органами та видатними діячами. Такі типи колекцій зберігаються і в архівах, хоча за функціями і усталеним профілем комплектування вони є основою рукописних відділів бібліотек.

Колекційне значення мають і специфічні за формою і складом архівні зібрання кінофотофонодокументів, карт, графічних та образотворчих матеріалів.

Незабаром актуальною стане розробка технологій опису комп'ютерних архівів.

Але найскладнішим явищем є об'єднані (або комплексні) фонди, до складу яких увійшло багато споріднених документальних комплексів, що можуть бути названі єдиними за походженням дуже умовно. Як об'єкти наукового вивчення ці частини потребують окремого розгляду і опису в системі науково-довідкового апарату, оскільки наукові основи пошуку та історичної реконструкції передбачають і інше розуміння принципу походження, що засноване на предметному вивченні історичного процесу. Допитливому досліднику необхідно при цьому витрачати набагато більше

часу для встановлення прихованих зв'язків між різними документальними комплексами на предметному або тематичному рівні шляхом послідовного перегляду колосальних масивів записів в інвентарних книгах, архівних описах, карткових каталогах. Неефективність цього процесу відома всім, хто займався пошуковою роботою в архівах.

Проте найскладнішими серед об'єднаних фондів у плані описування залишаються фонди, організовані штучно. В нашій країні був період, коли нові надходження розподілялися за трьома великими напрямками: літературні матеріали, історичні матеріали, листування. Принцип походження практично не відігравав великої ролі. Багато матеріалів та документів були розпорошені, розірвані на частини. Оскільки хибність такої практики все ж була на деякому етапі усвідомлена, то багато архівів розформували свої комплексні фонди. Але, на жаль, деякі фонди так і залишились не розформованими. Хоча у цьому також була своя рація: переформування фондів, що вже були обліковані на рівні документів, викликало нові непорозуміння – а цих непорозумінь, втрат, перемішень після революції і так було багато. Тому було передбачено встановлення походження та спорідненості на рівні довідкового апарату. Постійна відсутність кадрів у радянські часи не дала реальної можливості зробити зведений довідник, що встановлював би походження груп та фондів, навіть на рівні окремого архівосховища. У найкращому випадку існує службова картотека, що об'єднує за прізвищем особи, установи, деякі конкретні матеріали. Опис за принципом походження та інформаційне об'єднання такого документального масиву в єдиному обліковому документі неможливі. Яскравим прикладом таких об'єднаних фондів є I, II та III фонди Інституту рукопису ЦНБ, що складаються як з груп, так і з окремих документів (у них зберігаються актові документи, справи, рукописні книги тощо). Пореволюційна доля багатьох архівних фондів трагічна: якщо вони і збереглися, то були розформовані, отже зібрати їх у межах локальних довідників є досить складною справою. Дана проблема повинна вирішуватися хоча б на рівні зведеної інформації вторинного характеру.

Очевидно, що встановлення спорідненості документальних груп і архівів та їх опис є справою надзвичайно складною, але конче необхідною для розвитку інформаційного суспільства. Ясно і те, що в такому становищі лише комп'ютерний шлях може дати плідні результати. Це можливе лише за такої умови: для комп'ютерних технологій класифікаційна різноманітність, різнобій у назвах, підходах і методиках мають бути усунені. Необхідно запровадити єдину узгоджену не лише на внутрідержавному, а й на міжнародному рівні систему опису і структуру

електронного запису. Існування у світовій практиці пофондового та поколекційного опису документів подає надії на створення такої системи.

Тому особливої актуальності набуває проблема уніфікації опису архівних комплексів різного рівня організації інформації, стандартизацій дескриптивних описувань. Але створення єдиного стандарту на всі види та типи архівних документів, манускриптів, колекцій, зібрань, фондів та інших рівнів опису архівної інформації досить складна справа. Для цього потрібний взаємопов'язаний пакет стандартів або інструктивних документів, що визначають загальну політику уніфікованих описів вторинного рівня в архівній системі, оскільки шлях локальних і специфічних розробок без узгодження на державному рівні також недоцільний в умовах необхідності створення єдиної комп'ютерної системи і мережі.

Отже, вибір рівня описування поняття фонд для НАІС – не випадковий. Його обґрунтування пояснюється не лише загальнонауковою метою, а й деякими перевагами, які важко ігнорувати в умовах побудови інформаційної інфраструктури в Україні. По-перше, серединний рівень узагальнення інформації може з мінімальними затратами задовольнити різноманітні науково-дослідницькі та науково-облікові потреби. Він об'єднує адміністративні та наукові інтереси архівосховища і, одночасно, задовольняє запити споживачів архівної інформації з досить глибоким рівнем первинного пошуку інформації. Так, він дає змогу розкрити склад, зміст матеріалів фонду або тематичної групи, встановити зв'язки з іншими матеріалами, подає уявлення про характер, хронологічні рамки, географічну локалізацію тощо.

Але, як згадувалося вище, для вирішення цього питання, перш за все, потрібно розробити уніфіковану структуру опису зведеного поняття "фонд" та його методіку, оскільки він об'єднує поняття *фонд*, *група документів*, *колекція*.

За останні десятиліття країни з високим рівнем інформатизації суспільних процесів і комп'ютеризації архівної інформації переконалися у необхідності уніфікації та стандартизації цих методик на міжнародному рівні. У зв'язку з комплексним характером рукописного матеріалу в цілому і архівних фондів, колекцій, зібрань зокрема¹¹, очевидною стала складність цієї роботи. На перший погляд, здавалося, що проблема уніфікації опису та стандартизації архівних матеріалів усіх рівнів узагальнення інформації повинна вирішуватися в межах встановленої та визнаної всіма архівістами практики і базуватися на існуючих системах опису. Але специфічність організаційних груп в архівах і бібліотеках, різні методичні підходи, склад і зміст не дають змоги автоматично, без

попередніх заходів щодо уніфікації термінології та стандартизації опису створити спеціальний довідковий апарат, у якому має бути і зведена бібліографія, і словник дескрипторів, і словник архівної термінології, і схеми класифікації та індексації даних тощо.

Ця важлива і важка справа має бути доручена спеціальній архівній групі, що може працювати як окремо, на засадах тимчасового творчого колективу, фінансованого Урядом, або спеціально створеному підрозділу майбутнього науково-дослідного інституту архівознавства.

Прикладом успішного вирішення цієї проблеми може бути досвід Робочої групи з розробки архівних дескриптивних стандартів Комітету канадських архівістів (Working Group on Archival Descriptive Standards of the Bureau of Canadian Archivists) — дуже близького до проблем, які передбачається вирішувати українським архівістам. Ця група була створена у 1982 р. для визначення стандартів архівного опису в умовах швидкого розвитку інформатизації суспільства і комп'ютеризації архівної інформації. До складу Канадської робочої групи увійшли представники архівної адміністрації, фахівці різних за статусом архівів та відділів рукописів бібліотек, викладачі вузів та фахівці в галузі стандартизації з Національної бібліотеки Канади. Дуже цікавим є і те, що керівником Групи, разом з архівістом університету МакГілла (Монреаль, Квебек), став фахівець з Школи бібліотечних, архівних та інформаційних студій Університету Британської Колумбії (Ванкувер), керівник Програми архівних студій Террі Іствуд. Отже, канадська Група була представлена як теоретиками, так і практиками архівної та бібліотечної справи¹².

Не менш репрезентованою досвідченими архівістами є і подібна американська група (Working Group of Standards for Archival Description), що була створена пізніше за канадську – у 1988 р. Американська група представлена 16-ма фахівцями різних профілів, пов'язаних, як і в канадській групі, з архівною, бібліотечною та стандартизаційною практикою¹³. Керівник групи – Лоуренс Доуел, видатний гарвардський вчений і практик, бібліотекар Хоутонгської бібліотеки Гарвардського університету, директор Бібліотеки рідкісних видань і манускриптів Бієнеке, асоціативний член багатьох американських бібліотек, ініціатор і координатор національної системи на манускрипти, архівні колекції і рідкісні видання RLIN¹⁴.

Ці робочі групи (як канадська, так і американська) прийшли до висновку, що, як правило, рівень організації матеріалів у системі обліку та опису не завжди відображає рівень інформаційного узагальнення, необхідний для її презентації в системі, що працює в автоматизованому режимі.

Таким чином, робоча група НАІС, вивчаючи питання про найбільш

доцільний об'єкт для опису, розглянула всю сукупність проблем створення інформаційної системи, поставивши перед собою за мету поєднання переваг та потреб як для архівістів, що виконують адміністративно-управлінські функції, так і для дослідників, що прагнуть до розширеного змістовного пошуку. За об'єкт реєстрації (чи одиницю виміру) необхідно прийняти встановлене в архівній практиці поняття "архівний фонд" родової категорії. За одиницю ж опису визнано доцільним взяти не лише обліково сформований фонд, тобто головну облікову одиницю в архівній системі, а й умовне поняття "архівна колекція", або "група архівних документів", як видову категорію, яка базується на принципі єдності походження групи архівних матеріалів, що обліково можуть бути пов'язані і збігатися з встановленим конкретним фондом у цілому та з групою матеріалів, що зберігаються в складі фонду, і одночасно об'єднувати інформацію декількох фондів.

На критеріях виділення такої групи архівних документів у самостійний рівень організації інформації необхідно зупинитися окремо. Як вже згадувалося, такий підхід обумовлюється досвідом архівної справи в Україні та країнах близького зарубіжжя. Використання інформації тільки про фондоутворювача не може бути чітким критерієм, тому необхідно розробити методику виділення всередині фондів окресленого масиву для електронного запису. Адже у центрі уваги повинні знаходитися інтереси споживача інформації.

Головне питання для замовників та дослідників, які в перспективі будуть споживачами системи, – зміст та структура інформації. Добре відомо, що відсутність інформації породжує і відсутність запитів. Методика створення формату запису, що буде вводиться до системи, базуватиметься на узагальненні документальної інформації, формуванні предметних галузей інформації на рівні колекції та фонду. Це, крім того, пов'язано з високою інтелектуальною та моральною відповідальністю археографа, який буде описувати фонд або групу документів та заповнювати формат запису.

Надійним шляхом створення дескриптивних стандартів є розробка інформаційної документальної архівної моделі опису групи документів (тотожної поняттю "колекція", "архівний фонд", "група архівних документів") як основи для подальшої уніфікації і стандартизації спеціальних систем опису в залежності від об'єкта інформації.

Таким чином, на першому етапі принципового значення набуває розробка проблеми рівня опису та його обсягу, характеру та структури описової статті, формату запису, дескриптивного стандарту.

Система НАІС повинна з самого початку бути розрахована на

узгодження за рівнем та характером опису документальної інформації і ступенем її деталізації з іншими системами, що були створені або створюються в Україні та за її межами. На відміну від існуючих та майбутніх локальних баз даних вона:

по-перше, бере за основу рівень вторинного документального узагальнення інформації, а саме опис фонду; тлумачення поняття "фонд" як родової категорії передбачає розкриття існуючої всередині фонду інформації про споріднені масиви документів за принципом походження або за колекційними ознаками;

по-друге, передбачає поширену за існуючими обліковими архівними документами рівня фонду (картка фонду, аркуш фонду, паспорт фонду) структуру опису групи споріднених документальних масивів і комплексів матеріалів;

по-третє, акцентує увагу, головним чином, на змісті та складі інформації для наукових запитів і передбачає концентрацію в одній комп'ютерній системі зведеної довідково-пошукової інформації на всі матеріали українського походження незалежно від місця їх зберігання;

по-четверте, спрямована на концентрацію відомостей про документальні групи на рівні походження, що дає підстави сподіватися на можливість охоплення інформації узагальненого рівня в межах НАІС уже в недалекому майбутньому.

Незважаючи на те, що науково-методичні основи НАІС розробляються фахівцями-професіоналами з архівістики, інформатики, документалістики, лінгвістики тощо, реальне створення системи в її сукупності викликає дуже багато суто архівних проблем, які повинні бути вирішені раніше, ніж фахівці з інформатики та комп'ютеризації почнуть створювати системи. Це торкається науково-методичних питань опису документів та їх комплексів, методик створення допоміжного апарату, розвитку напрямів уніфікації описів та розробки дескриптивних стандартів залежно від мети і завдань використання документів та фондів, створення класифікацій та лінгвістичних засад історико-архівної галузі знань (словника архівної термінології) тощо.

У цій системі досягаються максимальні пошукові завдання за рахунок концентрації всього інформаційно-пошукового потенціалу, який виходить за межі понять, що існують у фондовому каталозі.

Найпоширеніша на сьогодні концепція інформаційного пошуку орієнтує теоретичні і практичні роботи в цій галузі на створення ідеальної інформаційно-пошукової мови. Остання має адекватно відтворювати тематику документа у присвоєному йому індексі, чітко описувати інформаційну потребу споживача і встановлювати відповідність між

індексами документа і інформаційною потребою. Так були створені практично усі діючі системи. Ця концепція фактично зводить проблему, щорозглядається, до створення засобів ефективного індексування самого процесу інформаційного пошуку. Але сучасні технології дають змогу встановити інші, наближені до дослідника, методи пошуку та уточнення інформації. Рівень опису фонду може дозволити вести прямий пошук інформації за різними назвами та предметами і без суворої системи індексації. На сьогодні відомі різні підходи до створення таких систем. Одні з них базуються на залученні гіпертекстових засобів до орієнтування серед інформаційних масивів, інші – на використанні методів, що дають змогу надати традиційним системам інтерактивного пошуку властивостей експертних систем.

У бібліотеках і архівах функції бази знань виконують спеціальні інформаційні ресурси: довідково-бібліографічний та відповідний науково-довідковий апарат. Зрозуміло, що саме ці ресурси повинні бути трансформовані в базу знань автоматичних інформаційних систем. Це означає, що для НАІС доцільно зробити довідкові бази даних з основних допоміжних питань. У світовій бібліотечній практиці на базі досвіду Бібліотеки Конгресу існує ефективна система так званого “авторитетного контролю” (authority control), що виконує функції не лише тезауруса, тобто уніфікації базового термінологічного апарату системи, основних записів, а також науково-допоміжних знань для поширення, уточнення і управління системою пошуку в головній інформаційній системі. Авторитетні дані стандартизують, ідентифікують та узгоджують вживання заголовків, назв, термінів. Вони складаються з довідника осіб, предметних заголовків, географічних рубрик у різних варіантах та пропонують форму їхнього узгодження. Файли авторитетного контролю передбачають допоміжну історичну або культурологічну інформацію щодо імен, географічних назв, предметів, хронології, історичної класифікації тощо. Вони пропонують усталену назву і анотовану інформацію про історію цієї назви. Такий підхід має подвійний сенс: по-перше, він допомагає каталогізатору правильно сформулювати заголовки, уточнити та класифікувати інформацію, а, по-друге, ці бази даних багатократно допомагають дослідникам у пошуку та ідентифікації необхідної інформації (наприклад, у випадках, коли відомо, що одна і та ж особа протягом життя змінювала прізвище, мала псевдоніми тощо). Особливі труднощі пов’язані з встановленням географічних назв у різну добу і, взагалі, з топонімічними змінами. Без такого допоміжного апарату ефективність НАІС, зрозуміло, буде конче низькою¹⁵.

Незважаючи на спрощене формулювання, таке завдання є далеко не

тривіальним. Складність його розв’язання потребує використання методології системного аналізу, у відповідності до якого кожен об’єкт слід розглядати не як систему, а як підсистему більшої системи. Створення авторитетного контролю потребує взаємопов’язаних зусиль як з боку архівістів, так і з боку інформатиків. Щодо історико-архівного підходу, то для визначення авторитетних даних потрібно відштовхуватися від потреб дослідника та його основних інформаційних запитів. На цьому ж принципі заснований і НДА архіву. Дослідник, як правило, спрямовує свій пошук за назвою теми, предметом, особою, установою, хронологією. Увесь довідковий апарат, і, перш за все, каталоги базуються на цих характерних пошукових засадах. Тому в архіві та бібліотеці існують систематичні, алфавітні, іменні, хронологічні, предметні каталоги.

Для системи НАІС це завдання є цілком реальним, оскільки передбачає створення системи довідкової інформації на рівні фонду. База даних авторитетного контролю є формою інтелектуалізації інформаційного пошуку в автоматизованих системах архівного типу. Такий підхід принципово відрізняється від автоматизованих пошукових систем, що існують у системі сучасного вітчизняного суспільства, і, особливо, в архівній системі¹⁶. Наприклад, *базу даних персоналій українських діячів* можна розширити, подаючи, крім правильної орфографії та встановлення особи, дати життя, псевдоніми, звання, титули, місця роботи, професійну характеристику тощо. Для *бази даних установ* не зайвими були б попередні назви, дати існування, характер діяльності. Хоча, безумовно, найактуальнішими відомостями залишаються ім’я, назва, предмет, географічна локалізація.

Звертаючись до подібної бази знань, абонент НАІС виявляє потенційні напрями пошуку, латентні зв’язки між авторами, подіями, явищами. Такі бази необхідно складати шляхом координаційної діяльності між архівістами, археографами та вченими інших галузей наук. Створення АБД (авторитетної бази даних) має супроводжуватися і роботою над словниками, що відповідали б тій чи іншій базі (словники предметних рубрик, імен, географічних найменувань тощо). Прикладами можна вважати “Library of Congress Subject Headings”, “Library of Congress Name Authority” та ін. Стосовно правил описування імен, заголовків та географічних назв можна спиратися не лише на вітчизняну архівну практику, а й враховувати досвід формалізації, наприклад, американських учених, передбачений в AACR-2¹⁷. Для впровадження системи АБД необхідно створити відповідний АБД-формат для опису інформації рівня фонду, яка принципово не буде відрізнятися від структури інформації на об’єкт будь-якого рівня, в тому числі і рівня документа, що дасть змогу

в перспективі узгоджувати і локальні, подокументні бази даних. Тому концепція структури АБД та його формату також повинна бути затверджена на державному рівні. Архівісти ж, у свою чергу, мають детермінувати найзмістовнішу в системі інформацію.

Система АБД до того ж дуже корисна і для створення архівних довідників різного характеру за різними принципами в автоматизованому режимі. Усе це може бути закладено в процесі створення концепції НАІС та АБД.

Концепція стандартизації бібліографічного опису існує і впроваджується Міжнародною організацією з питань стандартизації (International Organization for Standardization – ISO). В її рамках створена серія стандартів бібліографічного опису, узгоджена з Міжнародною федерацією бібліотечних установ та асоціацій (International Federation of Library Associations and Institutions – IFLA). Канадська та американська групи, вивчаючи проблему, прийшли до висновку про необхідність відштовхуватися від досвіду бібліографічних стандартів. Таким чином, були створені MARC та CCF.

Отже, перед українськими архівістами стоїть завдання створити єдину систему узгоджених з світовим досвідом стандартів на структуру описувань, зміст і склад, категорії та тип за рівнем організації інформації від документа до архівосховища, а також систему термінів, кодування та індексації архівної інформації.

За практикою створення інформаційних систем типу НАІС існує 3 рівні стандартів на архівний опис:

1. Стандарти на структуру даних. Приклади: ISBD (International Standard Bibliographic Description), CCF, USMARC AMS;
2. Стандарти на зміст даних. Приклади: Британський Manual for Archival Description (MAD); AACR-2, APM. Особливо важливим видається останній — його легко пристосувати до архівної практики України.
3. Стандарти значень. До них включені стандарти основних значень, або термінів, що складають основи пошуку в деяких базах АДБ, тобто предметних рубрик та назви спеціальних архівних позначень складу документів і манускриптів. Наприклад, терміни опису графічних матеріалів, архітектури, кінофотофонодокументів тощо. Як правило, це торкається уніфікації заголовків.

Перший етап роботи передбачає дескриптивний стандарт каталогізації рівня сховища, другий — фонду, колекції, групи, враховуючи походження та принципи організації. Наступним етапом має бути розвиток стандартів на справи та окремі види і типи документів, які базувалися на ISBD(G) та інших стандартах ISO. Найкращий варіант — звернутися до International Congress of Archives and the International Federation of Library Associations

and Institutions для узгодження міжнародного дескриптивного стандарту на рівні фонду, враховуючи проекти канадського та британського стандартів. Лише після вирішення цих питань можна буде розробити єдиний формат або систему узгоджених форматів для презентації даних в електронному записі та вибрати принципове рішення щодо шляхів співіснування різних рівнів опису і створення стандартів та їхнього узгодження. Можливо, слід ґрунтовніше зупинитися на основах методики каталогізації, запропонованих Стівеном Хенсеном (Archives, Personal Papers, and Manuscripts). Найбільш доцільним, на нашу думку, є шлях розробки окремих узгоджених форматів різного рівня.

Початок роботи необхідно пов'язати з дескриптивним стандартом на фонди текстового характеру, в яких носії та способи фіксації інформації пов'язані переважно з написаними або відтвореними на папері (пергамені) текстами. Цей стандарт повинен стати основою, на якій буде розвиватися подальша стандартизаційна діяльність.

Серйозну увагу слід приділити питанням розвитку дескриптивної каталогізації на рівні фонду спеціальних архівів та фондів, що створені за класифікаційними ознаками способу та техніки закріплення інформації, а саме: кінофотофонодокументів, образотворчих (в тому числі, графічних) матеріалів, архівів з питань архітектури, картографічних, машиночитаних тощо. Для цього необхідно буде створити спеціальні підгрупи, що відповідають за пристосування та розвиток стандартів в цих галузях архівної справи. Велику допомогу у цій справі можуть надати існуючі міжнародні та національні бібліографічні посібники (рекомендації). Проблема прийняття загальних стандартизованих вимог щодо цього виду документів є нагальною, проте американські та британські архівісти вважають за необхідне попередньо погодити ці вимоги між собою перед тим, як висунути формальні пропозиції щодо перегляду загальних правил каталогізації.

¹ Архівна та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню держ. прогр. "Архівна та рукописна Україніка", 17 жовт. 1991 р. — К., 1991.

² Дубровіна Л.А., Борjak Г.В., Кіржаєв С.М. Національна архівна інформаційна система (НАІС: актуальні проблеми "Архівної та рукописної Україніка" і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // Бібл. вісн. — 1993. — № 3/4. — С.58–64.

³ Серед них можна назвати:
Format for Bibliographic Interchange on Magnetic Tape.—2d ed.— Geneva, 1981.— (ISO 2709)

Guidelines for the Establishment and Development of Monolingual Thesauri.— Geneva, 1974.— (ISO 2788).

ISBD (CM): International Standard Bibliographic Description for Cartographic Materials.— London, 1977.

ISBD (G): General International Standard Bibliographic Description: Annotated Text.— London, 1977.

ISBD (M): International Standard Bibliographic Description for Monographic Publications.— 1st Standard edition revised.— London, 1978.

ISBD (NBM): International Standard Bibliographic Description for Non-book Materials.— London, 1977.

UNIMARC: Universal MARC Format.— 2d ed. rev.— London, 1980. Останній був перекладений російською мовою в Державний публічний науково-технічний бібліотеці (м. Москва) у 1992 р.

⁴ Cook M. The Move Towards Standards of Description and What To Do About Them // Janus.— 1987.— N 2.— P. 29–32.; Cook M. Standards of Archival Description // Journal of the Society of Archivists.— 1987.— N 8.— P. 181–188.

⁵ Toward Descriptive Standards. Report and Recommendations of the Canadian Working Group on Archival Descriptive Standards / Bureau of Canadian Archivists.— Ottawa, 1985.— P. 95–102.

⁶ Weber L.B. Archival Description Standards: Concepts, Principles, and Methodologies // American Archivist.— 1989.— Vol. 52, N 4.— P. 506.

OCLO - Online Computer Library Center, Inc.

⁷ Нині готуються до друку матеріали Робочих груп НАІС, де розглядається і досвід комп'ютеризації архівної інформації в Україні: "Національна архівна інформаційна система (НАІС: актуальні проблеми "Архівної та рукописної України" і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди)", що плануються до випуску в 1994 р.

⁸ Див. подібну структуру: Archives, Personal Papers, and Manuscripts. A Cataloging Manual for Archival Repositories, Historical Societies, and Manuscript Libraries / Compiled by Steven L. Hensen; Manuscript Department Duke University Library.— Chicago, 1989.— P. 8.

⁹ Arranging and Describing Archives and Manuscripts by Frederic M. Miller. // The Society of American Archivists.— Chicago, 1990.

¹⁰ ГОСТ 16487–83. Деловодство и архивное дело. Термины и определения. Нині підготовлений новий проєкт Держстандарту України: "Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення", який принципово підтвердив встановлену термінологію і деяким чином розширив видання стандарту 1983 року.

¹¹ Toward Descriptive Standards.— P. 6–18.

¹² Ibid.— P. I–II.

¹³ Діяльність цієї Групи відображена в двох спеціальних випусках журналу "Американський архівіст" (The American Archivist.— 1989.— Vol. 52, N 4; 1990.— Vol. 53, N1).

¹⁴ Research Libraries Information Network (operated by Research Library Group).

¹⁵ На цю тему є дуже детальна бібліографія, яка, на жаль, практично відсутня в Україні. Проблема впровадження авторитетного контролю в архівах широко обговорюється поки що лише в США і представлена на сторінках журналу "Американський архівіст": Evans M.J. Authority Control: An Alternative to the Record Group Conserpt // American Archivist. 1986.— Vol. 49.— P. 249–261; Michelson A., ed. Archives and Authority Control // Archival Informatics Newsletter and Technical Report.— 1988.— N 2; Bearman D. Authority Control Issues and Prospects. // American Archivist.— 1989.— N 52.— P. 286–299.

¹⁶ Дубровіна Л.А., Костенко Л.Й. Розробка системного опису рукописних книг та інтелектуалізація інформаційного пошуку в автоматизованих системах / Рукописна та книжкова спадщина України : 36. наук. пр. — К., 1993. — Вип. 1.— С. 185–195.

¹⁷ Anglo-American Cataloguing Rules.— 2d ed.— Ottawa: Canadian Library Association, 1978.— 620 p.